

Tomasz Kurdyła 
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
tomasz.kurdyła@uj.edu.pl

RZECZOWNIKOWE FORMACJE Z *PÓŁ*- W UJĘCIU HISTORYCZNYM (NA MATERIALE SŁOWNIKOWYM)

Słowa kluczowe: słowotwórstwo rzeczownikowe, złożenia słowotwórcze, kategorie słowotwórcze, *pół*-
Keywords: formation of nouns, compound nouns, categories of word-formation, *pół*-

Derywaty rzeczownikowe z członem *pół*- są rozpowszechnione w językach słowiańskich i należą do ich starej warstwy leksykalnej – poświadczane są w najdawniejszych źródłach tych języków (Handke 1976: 102–104). Polskie formacje z *pół*- mają już stosunkowo liczną literaturę, niekiedy omawiano je jako część większej całości, zwłaszcza w monografiach dotyczących polskich compositów, niekiedy poświęcano im samodzielne teksty (opracowania te przywołuję w dalszej części artykułu)¹; zbadania doczekały się również gwarowe formacje z *pół*-, stanowiące liczną grupę wśród złożen gwarowych w ogóle (Grochola-Szczepanek 2002: 65–74). Celem niniejszego opracowania jest uzupełnienie stanu wiedzy o tych formacjach. Skupiłem się w nim na dwóch zagadnieniach: w części pierwszej omawiam status morfologiczny derywatów z *pół*-, w części drugiej zaś przedstawiam historyczny rozwój ilościowy oraz jakościowy kategorii słowotwórczych tych derywatów. Ze względu na specyfikę analizowanego materiału, który pochodzi ze słowników, przedstawione w dalszej

1 Nie wykorzystuję jednak wszystkich znanych mi opracowań, w których *pół*- było przedmiotem badań, informacje o nich przynosi artykuł Aleksandry Janowskiej (1989: 83). Powstała też monografia polskich formacji z *pół*-, jest to niepublikowana praca magisterska Kazimierza Solarza *Polskie wyrazy złożone z członem pół*-. *Analiza formalno-znaczeniowa* z roku 1976. Za tę informację dziękuję doktor Krystynie Dacie.

części artykułu wartości i proporcje liczbowe, a co za tym idzie charakterystyka rozwojowa formacji z *pół-* są szacunkowe. Z jednej strony decydują o tym ograniczenia źródłowe, tj. brak kompletnych źródeł leksykograficznych, zwłaszcza źródeł słowników najdawniejszej polszczyzny, z drugiej natomiast ograniczenia metodologiczne, o tym bowiem, jaki materiał ostatecznie znajdzie się w słowniku, decydują wybory i selekcja leksykografów. A zatem w niniejszym artykule przedstawiono raczej możliwości systemu słowotwórczego aniżeli rzeczywisty obraz polszczyzny w poszczególnych epokach.

1. Status morfologiczny formacji z *pół-*

Językoznawcy nie są zgodni co do morfologicznego statusu formacji z członem *pół-*. Wśród znacznej części polonistów badających słowotwórstwo od dawna panuje przekonanie, że *pół-* jest pierwszym członem złożień (compositów). Tak traktowano je przed kilkudziesięciu laty, np. w artykułach Przemysława Zwolińskiego (1947, 1948) i Stanisława Bąka (1947, 1948). Takie ujęcie występuje również w dwóch najważniejszych opracowaniach całościowych polskiego słowotwórstwa rzeczownikowego, a więc w tzw. żółtej gramatyce (GWJP) oraz w podręczniku Alicji Nagórko (2007). O ile w GWJP cząstka *pół-* została potraktowana jednoznacznie jako człon liczebnikowy i autorzy nie dopuszczają możliwości innej interpretacji takich formacji, o tyle autorka drugiego podręcznika zauważa „pas przejściowy” między compositami a derywatami prostymi oraz – już w strukturze słowotwórczej samych złożień – między morfemami leksykalnymi (rdzeniami) i gramatycznymi (afiksami), ponieważ niektóre morfemy leksykalne w złożeniach zbliżają się semantycznie (a więc chyba również funkcjonalnie) do sufiksów, np.: *zegarmistrz, kapelmistrz* – *mistrz* ‘osobowy odobiektowy wykonawca czynności’; *falochron, piorunochron* – *chron* ‘nieosobowy wykonawca czynności, narzędzie’, ponadto *językoznawca* to, zdaniem A. Nagórko, nie tyle ‘*znawca + języków*’, co ‘ten, kto uprawia *językoznawstwo*’² (Nagórko 2007: 209). W opisie słowotwórczym dopuszczającym współmotywację oba powiązane motywacyjnie rzeczowniki będą derywatami prostymi, jednak w opisie, który jej możliwość wyklucza (poprzez arbitralne na ogół rozstrzygnięcia), jeden z nich, uznany za podstawowy, będzie złożeniem, drugi zaś derywatem prostym od złożenia, np. *język-o-znawca* (złożenie) → *językoznaw-stwo* (derywat prosty od złożenia). Co jednak dla nas istotne, wśród takich „przejściowych” członów słowotwórczych morfemu *pół-* A. Nagórko jednak nie umieszcza.

W opracowaniu innego wybitnego badacza polskiego słowotwórstwa, Bogusława Krei (1997), formacje z *pół-* także zostały potraktowane jako derywaty złożone,

2 Dodajmy jednak, że w tej konkretnej sytuacji można mówić o motywacji wzajemnej (*językoznawstwo* ‘zajęcie językoznawcy’).

choć autor zapewne zdawał sobie sprawę z umowności takiej klasyfikacji, skoro nazywa ten człon (ujęty w cudzysłów) „przedrostkiem” (ibid.: 35).

Również w opracowaniach gniazdowych (SGS) formacje z członem *pół-* zaliczane są do compositów, z tym że od trzeciego tomu SGS wprowadza się rozróżnienie między złożeniami z *pół-* liczebnikowym ‘połowa, jedna z dwóch równych części’ a złożeniami z *pół-* przysłówkowym ‘niecałkowicie, częściowo’ – za tym rozróżnieniem nie poszło jednak dalsze różnicowanie znaczeń *pół-* i konsekwencja metodologiczna oraz klasyfikacyjna, do której za chwilę wrócę. Pozwoliło to jednak uznać za złożenia znaczną liczbę derywatów, które w tej konwencji, bez dokonanego rozróżnienia, powinny znaleźć swe miejsce w obrębie innych gniazd.

Także materiał gwarowy został przez Helenę Grochołę-Szczepanek (2002) uznany za composita, choć trzeba dodać, że autorka zna i przytacza prace, które wiodą do odmiennej interpretacji.

Takie samo ujęcie występuje również w pracach niektórych językoznawców czeskich, np. u Jána Horeckiego (1962).

To przekonanie o złożeniowej naturze formacji z *pół-* przenoszone jest także na grunt leksykograficzny, o czym świadczą definicje słownikowe hasła *pół-*:

Pierwszy człon wyrazów złożonych nadający im charakter formacji dzierżawczej lub określający stopień jakości, częściowe, połowiczne posiadanie cechy, właściwości wyrażonej w drugim składniku znaczenia (SJPD);

Pierwszy człon wyrazów złożonych wnoszący znaczenie niecałkowitości, połowiczności tego, co wyraża drugi człon złożenia (SJPSz);

Cząstka rozpoczynająca wyrazy złożone, oznaczająca, że to, co nazywa drugi człon złożenia, stanowi połowę jakiejś całości lub cechuje się połowicznością, niekompletnością, fragmentarycznością, niecałkowitością itp. (SWJP);

Tworzy 1. wyrazy złożone nazywające lub określające jedną z dwóch równych części tego, co nazwane jest drugim członem [...]; 2. wyrazy złożone wskazujące na połowiczność lub niecałkowitość tego, co nazwane drugim członem (ISJP);

Pierwszy człon wyrazów złożonych wnoszący znaczenie niecałkowitości, połowiczności tego, co wyraża drugi człon złożenia (USJP).

Tymczasem polskie monografie poświęcone compositom: Ireny Klemensiewiczówny (1951), Kwiryny Handke (1976), Zofii Kurzowej (1976), a także praca Haliny Satkiewicz (1969) prezentują odmienne stanowisko, zgodnie z którym *pół-* pełni w formacjach słowotwórczych obok funkcji czysto złożeniowej również funkcję zbliżoną do funkcji przedrostka, modyfikując znaczenie podstawy. Najlepsze rozwinięcie koncepcja ta znalazła w artykule Krystyny Kleszczowej (1985), która na podstawie dokładnych analiz semantycznych dowodzi, iż duża część formacji tworzonych cząstką *pół-* nie może być uznana za composita, ponieważ lewostronny człon *pół-*

nie wnosi do formacji swego znaczenia słownikowego, nie pełni w derywacie funkcji tematu słowotwórczego, podstawy, lecz występuje w nim na prawach prefiksu, o znaczeniu odmiennym od znaczenia leksemu *pół*, nie zawsze też treść znaczenia tego członu (niezależnie od tego, czy jest to treść słownikowa, czy prefiksalna) łączy się bezpośrednio ze znaczeniem drugiego członu. Dodam, że badała ona formacje współczesne, wyekscerpowane ze słownika Doroszewskiego. Podobne interpretacje pojawiały się jeszcze wcześniej – Mieczysław Szymczak (1961: 183) uznał formacje z *pół-* za derywaty proste od wyrażań syntaktycznych (jak np. derywaty od wyrażań przyimkowych), natomiast Janusz Siatkowski (1962: 122) formacje tego typu traktował jako derywaty proste, w których *pół-* ma wartość formantów modyfikacyjnych.

Obie koncepcje, choć w ogólności słuszne, nie są do końca zgodne z rzeczywistością językową, nie wszystkie bowiem derywaty na *pół-* można uznać za pochodzące wprost od fraz złożonych z *pół* i rzeczownika stanowiącego temat słowotwórczy, np. *półarkusz* to rzeczywiście *pół arkusza*, ale *półskórek* nie jest leksykalizacją frazy *pół skóry*, ponieważ jego parafrazy to ‘to, co jest w połowie ze skóry’ lub ‘to, co jest w połowie oprawione w skórę (oprawione skórą w pół)’. W pierwszym przypadku wyrażenie syntaktyczne jest różne od zawartego w derywacie, w drugim natomiast *pół* wchodzi w połączenie składniowe nie ze *skórą*, lecz z imiesłowem *oprawione*. Ponadto nie we wszystkich formacjach *pół-* modyfikuje znaczenie drugiego członu, lecz element parafrazy wyzerowany w derywacie, nieznanujący w nim miejsca, np. *półplacie* rzeczywiście ma znaczenie ‘mniejszości’, lecz tylko w jednej z możliwych parafraz odnosi się ono do płata ‘pół płata’, w drugiej już do czego innego, mianowicie słowniki definiują ten element zbioru jako ‘płat okrywający pół <pleców>’; podobnie *półpluga* to ‘mały pług’ lub ‘pług ciągnięty połową <zaprzęgu>’. Tym bardziej *półpień* to nie ‘mały pień’, lecz ‘<drzewo> o małym pniu (połowie pnia)’, *półpasiec* zaś to nazwa choroby, a nie jakiegoś rodzaju *pasa*.

Prefiksального charakteru *pół-* już w derywatach staropolskich dowodzi Aleksandra Janowska (1989).

Inną jeszcze, najnowszą interpretację przynosi opracowanie Magdaleny Danielewiczowej (2021: 78–83), która formacje z *pół-* przesuwą poza słowotwórstwo, w obszar form fleksyjnych i konstrukcji składniowych³, samą zaś cząstkę uznaje za jedną z semantycznych jednostek operacyjnych, obok np. *anty-*, *auto-*, *cyber-*, *eks-*, *neo-*, *tele-*.

Pozostając na gruncie klasycznego słowotwórstwa opisowego, uznamy, że wśród formacji z *pół-* złożeniami są tylko te, których znaczenie strukturalne (wynikające wyłącznie z budowy wyrazu podzielnego) jest zgodne ze znaczeniem słowotwórczym (w którym uwzględnia się wynikającą ze znaczenia leksykalnego wartość kategoriałną derywatu), a więc te, w których znaczenie derywatu jest niejako sumą znaczeń pierwszego i drugiego członu. Upraszczając nieco, można rzec, iż złożenia to⁴:

3 Których dokładnie, tego – celowo – M. Danielewiczowa nie precyzuje, w odniesieniu do *pół-* można chyba jednak mówić o wykładniku operacji składniowych.

4 Odmienną klasyfikację formacji z *pół-* proponuje Krystyna Kleszczowa (1985), w niniejszym opracowaniu jest ona oparta na kategoriach słowotwórczych przyjętych w „klasycznym”, tzw.

- a) formacje o schemacie parafrazy ‘*pół* tego, na co wskazuje znaczenie członu drugiego’ np. *półlarkusz*, *półetat*, *półgodzina*, *półkole*;
- b) należą tu także derywaty o parafrazach ‘nieco większa lub mniejsza od połowy część tego, na co wskazuje znaczenie podstawy’, np. *półksiężyc*, *półkolumna* (wpuszczona większą częścią), *półkożic*, a także derywaty nazywające rzeczy, które nie mogą być efektem podziału na dwie równe, symetryczne części *półzbroja*, *półkirys*, *półkoszula*;
- c) sądzę, że za złożenia można uznać i te formacje, w których człon *pół-* ma nieco odmienne jeszcze znaczenia, pozostające jednak w ścisłym związku ze znaczeniem podstawowym *pół* ‘jedna z dwóch (w przybliżeniu) równych części’, a więc znaczenia: ‘w połowie to, co podstawa (w drugiej połowie – co innego)’ np.: *półogar*, *półsierota*, *półbóg*, *półsiostra*, oraz ‘jeden z dwóch elementów’ (a więc połowa), np.: *półkoszek* ‘jeden z dwóch wiklinowych koszy wkładanych na wóz’, *półprosta*, *półprzeźrenie*; niektóre z tego typu derywatów można też parafrazować jako zwykle composita, np. *półdupek*, *półrzytek* ‘jedna z dwóch części dupy, rzyci’ lub ‘połowa dupy, rzyci’ (por. Kleszczowa 1985: 75–76);
- d) można tu dopuścić również te formacje, w których człon *pół-*, wbrew definicjom leksemu *pół* w większości słowników (por. SJPD, SWJP, ISJP), ma inne jeszcze znaczenie niż ‘jedna z dwóch (w przybliżeniu) równych części’. Upoważniają do tego: wspomniane wcześniej wyróżnienie dokonane przez Mirosława Skarżyńskiego *pół* przysłówkowego o znaczeniu ‘częściowo, niecałkowicie, w jakimś stopniu’ oraz hasła z USJP, w którym wydzielono trzy leksemy *pół*: liczebnikowy, zaimkowy i przysłówkowy o znaczeniu ‘w pewnym stopniu, częściowo’. Zaliczymy więc do złożzeń również derywaty, w których *pół-* ma takie właśnie znaczenie, czyli derywaty typu: *półwysigówka*, *półfabrykat*, *półopal*, *półwysep*, *półinteligent*, *półmrok*, *półomdlenie*, *półsanatorium*, *półdrzemka*. Dodajmy jednak, że w ujęciu K. Kleszczowej, która leksem *pół* uznaje za liczebnik, są to derywaty proste, w których człon *pół-* ma już znaczenie odmienne, o charakterze wartości kategorialnej, występuje więc w funkcji przedrostka;
- e) nazwy osób, rzeczy, zjawisk, które są charakteryzowane przez połowę czegoś (również połowę rozumianą metaforycznie), np.: *półgłówek* ‘ktoś o „połowie” głowy’, *półpień* ‘drzewo o „połowie” pnia’, *półłanek* ‘pole o powierzchni połowy łąny’. W odróżnieniu od czterech pierwszych klas, będących złożeniami endocentrycznymi, te są złożeniami egzocentrycznymi, będącymi nazwami tego, co w strukturze derywatu nie zostało wyrażone żadnym z tematów słotwórczych, lecz formantem. Ze względu na to, iż mają one różne szczegółowe, niekiedy jednostkowe znaczenia kategorialne, ograniczam się do wydzielenia jedynie

dokulilowskim modelu słotwórstwa. Inną jeszcze, bo semantyczno-leksykalną i stylistyczno-odmianową klasyfikację słownictwa z członem *pół-* (i pariami z *pół*, *połowa*) prezentuje praca Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej (2019: 82–100).

złożeń egzocentrycznych, bez wyróżniania w ich obrębie właściwych kategorii słowotwórczych. Znaczenie kategorialne wszystkich compositów tego typu można określić ogólnie jako 'to, co jest charakteryzowane przez połowę tego, na co wskazuje drugi człon złożenia'. Do złożeń egzocentrycznych nie zaliczam formacji typu *półorzeł*, *półkoziec* 'herb przedstawiający pół orła / pół kozy', ponieważ uznają je za neosemantyzmy metonimiczne.

Endocentryczne złożenia z *pół-* należą do formacji modyfikacyjnych, natomiast ich zaszerogowanie kategorialne można wyznaczyć wśród szeroko rozumianych deminutywów. Composita te bowiem mają w strukturze znaczeniowej komponent 'mniejszości', inny jednak niż deminutywa proste, których desygnaty mają tę samą postać, co desygnaty podstaw słowotwórczych, lecz w mniejszej skali – w przypadku compositów idzie o pomniejszenie nie skali, lecz pomniejszenie przez odjęcie części tego, na co wskazuje drugi człon formacji (klasa a, b oraz d), jak również o deminutywność typu 'w mniejszym stopniu, mniejszym natężeniu' (klasa c). Natomiast złożenia egzocentryczne (klasa e) zaliczają się do mutacji (np. *półgłówek* 'ten, kto ma „pół” głowy', *półlanka* 'to, co jest w połowie lane').

Pozostałe natomiast formacje z *pół-* to derywaty proste, w których człon *pół-* ma znaczenie zbyt już odległe od podstawowego, przez co traktować go należy jako człon o funkcji formantu prefiksального. Te znaczenia formantowe mają charakter modyfikacyjny (częściej) lub mutacyjny (rzadziej).

Derywaty z członem *pół-* mogą należeć do następujących kategorii modyfikacyjnych (stosunkowo liczna jest tylko pierwsza ich klasa):

- a) deminutywa: komponenty znaczeniowe 'mniejszy' (także 'krótszy, niższy, o mniejszej liczbie elementów'): *półuśmiech* 'lekki, słaby uśmiech', *półkożuszek* 'kożuch krótki i/lub bez rękawów', *półpancerz* 'niekompletny pancierz', *półuczucie* 'słabe uczucie', *półwiedza* 'niewielka wiedza';
- b) nazwy gatunkowe z komponentem 'odmiana, rodzaj, typ', np.: *półwiatr* 'wiatr wiejący w burtę statku', *półbut* 'rodzaj buta', *półosiel* 'gatunek osła (*Equus hemionus*)', *półbożek* 'pogański bożek'. Do nazw gatunkowych zaliczam również formacje typu *półkąpiel*, *półwozie*, *półzegarze*, nazywające to samo, co podstawa rzeczownikowa, z tym że to, co cechuje desygnat podstawy, jest umniejszone o połowę. Niektóre z nich można by traktować również jako nazwy pomniejszające ('mała kąpiel', 'mały wóz'), lecz pomniejszenie jest efektem braku połowy czegoś, *półkąpiel* bowiem to 'kąpiel połowy ciała', *półwóz* to 'wóz o połowie kół (dwóch kołach)', natomiast *półzegarze* jest już tylko nazwą gatunkową 'zegar o połowie godzin (12 zamiast 24)', nie zaś deminutywną;
- c) ekspresywne z komponentem 'gorszy', są to w olbrzymiej większości nazwy dawnych tkanin, np. *półszkarłat*, *półkromas*, *półatłas* 'pośledniejszy szkarłat, kromas, atłas'. Derywaty tego typu można by uznać także za odmianę lub serię derywacyjną nazw gatunkowych, jednakże ze względu na definicje leksykalne tych formacji w SStp i SPXVI zdecydowano się wyróżnić taką kategorię (podobna interpretacja w: Janowska 1989: 87–88);

oraz do następujących kategorii mutacyjnych (nieliczne derywaty):

- a) nazwy symilatywne (metaforyczne), np.: *półdiabłą* ‘ten, kto zachowuje się jak diabeł’, *półbożyc* ‘ten, kto przypomina boga’, *półkryształ* ‘szkło imitujące kryształ’; jest to kategoria podobna do derywatów kategorii ‘niezupełnie’ (typu *półopal*, *półdrzemka*), jednakże w ich definicjach występuje metaforyczne wyrażenie porównawcze ‘taki jak’, ‘podobny do’, brak natomiast w definicjach składnika ‘prawie, niezupełnie’;
- b) nazwy (głównie lokatywne i temporalne) ze składnikiem ‘pośrodku, pomiędzy (dwoma połowami)’, np.: *północ*, *półpiętro*, *półfinał* ‘środkowy etap finałów’.

Niełatwe jest przeprowadzenie granicy między derywatami typu *półblask*, *półuśmiech*, *półgwar* z jednej a *półciemność*, *półuczucie*, *półdrzemka* z drugiej strony. Obie klasy cechuje niecałkowite występowanie cech definiujących *blask*, *uśmiech*, *mrok* itd., to, że ich desygnaty nie w pełni są tym, na co wskazuje rzeczownikowa podstawa słowotwórcza. Jednakże w przypadku klasy pierwszej niepełność wynika z osłabienia intensyfikacji cech: *półblask* to ‘blask, lecz słabszy’, *półuśmiech* to ‘lekki uśmiech’, *półgwar* zaś to ‘cichszy gwar’ (złożenia). Natomiast klasę drugą cechuje połowiczność cech definicyjnych podstawy rzeczownikowej, *półciemność* to nie ‘mniejsza ciemność’, lecz ‘niezupełnie ciemność; ciemność przeplatana jasnością’, *półuczucie* to nie ‘lekkie uczucie’, lecz ‘jakby uczucie, niezupełnie uczucie’, *półdrzemka* zaś to ‘niezupełna drzemka, przerywana jawą’ (derywaty proste z *pół-* w funkcji przedrostka). Potrzebę takiego odróżnienia potwierdzają również definicje słownikowe leksemów obu klas.

Na zakończenie tej części artykułu kilka słów należy poświęcić kwestii formantów tworzących formacje z *pół-*. Mniejsza ich część jest urabiana formantem paradygmatycznym, np.: *półkorcze*, *półrocze*, *półłanie*, *półniebie*, lub sufiksalnym, np.: *półpancerzyk*, *półskórek*, *półparasolik*, *półścianek*, *półpięterko*, przy czym w tych ostatnich przyrostek o charakterze deminutywnym niejako wzmacnia mniejszość, niepełność desygnatu derywatu wobec desygnatu podstawy rzeczownikowej. Olbrzymia większość tych formacji ma strukturę *pół* + rzeczownik w mianowniku⁵, np. *pół+arkusz*, *pół+orzeł*, *pół+odrętwienie*, *pół+małżeństwo*. W przypadku tak zbudowanych złożzeń formantem jest interfiks *-ø-*⁶ (por. Handke 1976: 102) (np. *pół-ø-arkusz*, *pół-ø-orzeł*), współformantem zaś paradygmat fleksyjny (derywatowi przysługuje bowiem odmiana, podczas gdy z jego podstaw słowotwórczych tylko jedna, rzeczownikowa, jest odmienna). Natomiast w przypadku derywatów prostych jest to

5 Ten typ słowotwórczy przewagę zdobywał jednak stopniowo; o zmianie struktur *pół* + rzeczownik w dopełniaczu na *pół* + rzeczownik w mianowniku szczegółowo pisze B. Kreja (1997).

6 Wyjątkowo dla struktur typu *południe* interfiks *-u-*, genetycznie będący końcówką fleksyjną (por. Handke 1976: 102–103); więcej na ten temat w punkcie A części 2 niniejszego artykułu. Z kolei Helena Grochola-Szczepanek (2002: 66) uznaje formacje z *pół-* za bezinterfiksalne (z wyjątkiem derywatów typu *południe*).

formant prefiksalny, a w funkcji prefiksu występuje cząstka *pół-* (np. *pół-odrętwienie*, *pół-mażeństwo*)⁷.

2. Rozwój kategorii słowotwórczych formacji z *pół-*

Charakterystyka materiału

Materiał słowotwórczy, rzeczownikowy, wyekscepowane z kilku słowników historycznych i współczesnych; dodam tylko dla porządku, że prócz rzeczowników wykorzystane słowniki notują oczywiście także dość liczne przymiotniki, mniej liczne przysłówki oraz rzadkie czasowniki; w najstarszych słownikach stosunkowo dużą grupę stanowią ponadto liczebniki typu *półczwarty* ‘większy o jedną trzecią’, *półdrugiego* ‘półtora’, *półczwartanaście* / *półczwartynaście* ‘trzynaście i pół’.

Z materiału rzeczownikowego wykluczyłem kilka typów leksemów:

- derywaty typu *północnik* ← *północ*, *półmiłowanie* ← *półmiłować*, *półurzędowiec* ← *półurzędowo*, ponieważ nie są to derywaty tworzone przez człon *pół-*, taki charakter mają ich podstawy słowotwórcze, z których skopiowały cały temat słowotwórczy, one same zaś są derywatami prostymi. Wynotowywałem za to formacje typu *półniedowierzenie*, dla których słowniki nie podawały podstaw czasownikowych (brak **półniedowierzać*); podobnie postępowane z rzeczownikami typu *półkiryśnik*, które brałem pod uwagę wówczas, gdy słownik danego okresu historycznego nie odnotowywał wyrazu motywującego. Jeśli jednak w danym słowniku obok *półkiryśnika* znajdował się również *półkirys*, wypisywałem tylko drugi z rzeczowników (jako współtworzony przez *pół-*), pierwszy zaś wykluczałem;
- wykluczyłem też formacje zleksykalizowane i słowotwórczo nieprzejrzyste typu *policzek*, jeśli definicje w słownikach nie wskazywały na znaczenie strukturalne (‘pół lica’); odnotowywałem jednak *południe* jako formację do dziś niezleksykalizowaną i czytelną (przynajmniej dla niektórych użytkowników polszczyzny);
- w przypadku nazw typu: *półmiarek* ‘pół miary’ (miara objętości) i ‘naczynie o objętości półmiarka’; *półkładek* / *połukładek* / *półkłodzie* / *połukłodzie* ‘miara’ i ‘naczynie o objętości tej miary’, na ogół nazw naczyń nie odnotowywałem, ponieważ nie są to derywaty, lecz neosemantyzmy. Usunąłem też derywaty typu *połkorczak* / *połkorczek* / *połkorcze* / *połkorzec* ‘naczynie’, mimo iż różnią się od nazw miar *połkorca* / *połukorca* ‘miara’, ponieważ *pół-* nie jest w nich elementem współtworzącym strukturę morfemową, lecz elementem należącym do podstawy (podobnie jak w typie *półkiryśnik* ← *półkirys*). Natomiast włączyłem do materiału nazwy naczyń typu *półkwartna*, *półkufek* / *połukufek* ‘naczynie o objętości połowy kwarty, kufka’ – ponieważ słowniki nie notują tych derywatów dla określenia miary;

7 Są też inne, rzadkie, a nawet jednostkowe typy słowotwórcze wśród formacji z *pół-*, omawia je B. Kreja (1997: 33).

- nie uwzględniłem też 10 formacji o niejasnej, niepewnej lub nieznannej motywacji;
- do materiału włączyłem natomiast derywaty żeńskie typu *półmniszka*, *pół-Polka*, uznając je bowiem – wbrew słownikom – nie za feminatywa, lecz derywowane przez te same podstawy, od których pochodzą odpowiednie rzeczowniki męskie: *pół-Polka* to bowiem nie ‘pół-Polak kobieta’, lecz ‘Polka w połowie’.

Jako źródło najstarszego materiału posłużył mi oczywiście SStp. Okres średnio-polski został zbadany niestety połowicznie, a to ze względu na niedomagania słownikowe. Jak wiemy, swój leksykon ma pierwszy okres tej doby (dokonałem ekscerpacji z SPXVI), natomiast SJP XVII–XVIII zgromadził dotąd ledwie 16 haseł rzeczownikowych z *pół-*, z których tylko kilka zostało opracowanych (i to nie w pełni); nieco więcej jest ich w słowniku Knapskiego (53 hasła) i Trotza (69 haseł), w tym ostatnim jednak większość haseł ma definicje synonimiczne, objaśniane są one przez niemieckie złożenia z *Halber* i odpowiedniki francuskie. Z pewnością nie są to dane kompletne i właśnie ze względu na ich niepełność zdecydowałem się wykluczyć te słowniki z analizy szczegółowej (mającej na celu ukazanie zależności i proporcji między poszczególnymi okresami rozwojowymi polszczyzny), poprzestając jedynie na podaniu ich liczby w słownikach. Dla późniejszego okresu wykorzystałem SL, SWil oraz SW. Jeśli chodzi zaś o słowniki XX-wieczne, materiał zaczerpnąłem z SJPD, SJPSz oraz SWJP. Ze słowników tych wynotowałem łącznie 1533 formacje z częstką *pół-*, z czego:

Tabela 1. Liczba formacji z *pół-* w słownikach

Słownik	Liczba formacji
SStp	37
SPXVI	108
(SJP XVII–XVIII)	(32)
(Knapski)	(53)
(Trotz)	(69)
SL	133
SWil	182
SW	469
SJPD	231
SJPSz	98
SWJP	121

Wyłączając materiał z XVII i XVIII w., szczegółowej analizie poddałem 1379 formacji, przy czym nie uwzględniałem haseł niereprezentatywnych dla polszczyzny literackiej danej epoki, czyli leksemów gwarowych, dawnych, przestarzałych, histo-

rycznych, poetyckich oraz indywidualizmów, odnotowywałem natomiast leksemy z kwalifikatorem *rzadkie*.

Ewolucja kategorii słowotwórczych formacji z *pół-*

A. Formacje z *pół-* w SStp

Interesujące mnie formacje używane były już w najstarszym historycznym okresie polszczyzny, SStp podaje ich 37⁸. Aleksandra Janowska uważa staropolskie formacje z *pół-* za wyjątkowe wśród compositów tej epoki, są one bowiem licznie reprezentowane, w odróżnieniu od innych złożeń, tworzących grupę niejednorodną i fragmentaryczną (Janowska 1989: 84). Można przypuszczać, że ten typ słowotwórczy kontynuuje w pewnym sensie stan wcześniejszy, prasłowiański, mimo że composita w prasłowiańszczyźnie występowały dość rzadko. Jednym ze złożeń o genezie prasłowiańskiej jest *połu-dnie* (por. Handke 1976: 37, 42), które mogło stanowić wzorzec dla derywacji analogicznej w okresie staropolskim⁹; świadczyć o tym mogłaby charakterystyczna budowa tych formacji (pamiętajmy przy tym, iż w staropolszczyźnie pierwszy człon nie był nieodmiennym liczebnikiem ani przysłówkiem, lecz odmieniającym się rzeczownikiem dawnych tematów na *u*). Złożenie *południe* zachowuje do dziś starą formę, w której międzyczłonowe *-u-* wtórnie dopiero zaczęło występować jako interfiiks, pierwotnie zaś było końcówką genetivu rzeczownika *pół* (*połu*); *południe* było to zatem złożenie z dwoma rzeczownikami w dopełniaczu (*połu-dnie* – może ze względu na znaczenie – jest to ‘okres, moment połowy dnia’)¹⁰. Taka postać pierwszego członu będzie w okresie staropolskim powielana, jednak już wówczas nieznaną przewagę zdobywają tematy krótsze na *pół-*. Dla staropolszczyzny charakterystyczna jest wariantywność słowotwórcza, a więc nierzadko oba tematy pojawiają się w obrębie jednego leksemu, np.: *połumiarek* / *półmiarek* ‘pół miary (miara objętości)’, *połukłodek* / *półkłodek* / *połukłodzie* / *półkłodzie* ‘pół kłody (miara objętości)’, *połulanek* / *półłanie* ‘pole o powierzchni pół łanu’, *połupokolenie* / *półpokolenie*. Są jednak formacje bez wariantów, budowane wyłącznie za pomocą *pół-*, np.: *półhufnica*, *-e*, *półładrze*, *-y*, i wyłącznie za pomocą *połu-*, np.: *połumierze*, *połustawa*, *połuśledzie*. W SStp zdecydowanie przeważają tematy na *połu-*

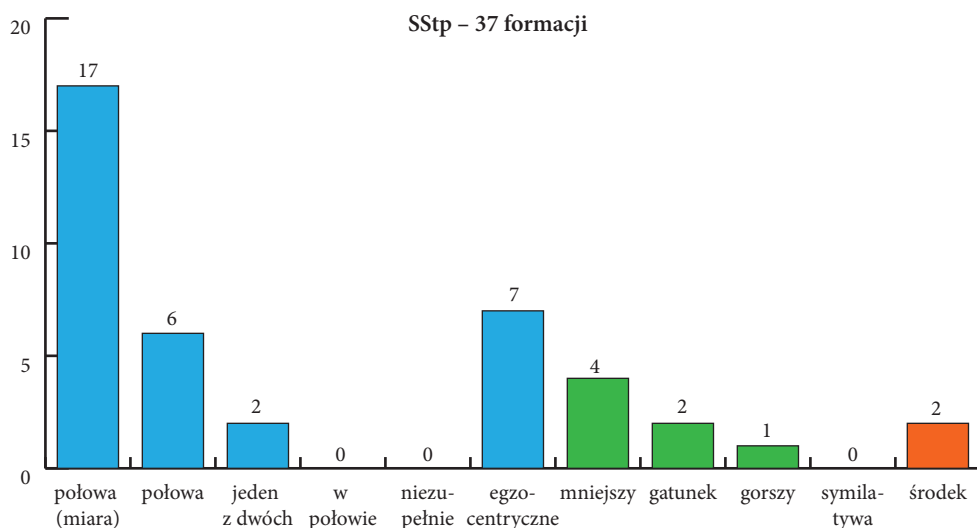
8 Inną, nieco większą ich liczbę znajdziemy w opracowaniu A. Janowskiej (1989) i K. Kleszczowej (1996: 364–366), różnice zaś wynikają z odmiennego traktowania wariantów przyrostkowych – w niniejszym opracowaniu formacje typu *półgrosza* / *poługrosza* / *półgroszek* / *poługroszek* potraktowano jako warianty jednego leksemu, w opracowaniu K. Kleszczowej są to dwa leksemy: *półgrosza* / *poługrosza* oraz *półgroszek* / *poługroszek*, podobnie formacje z *pół-* liczy A. Janowska.

9 Mimo iż sam typ złożeń z *-u-* nie był później rozwijany (Handke 1976: 103).

10 Więcej na temat budowy oraz leksykalnego/składniowego charakteru konstrukcji z *pół-* zob. Kreja 1997.

(ale, dodajmy na marginesie, wszystkie liczebniki ułamkowe mają postać z *pół-*). W następnym jednak okresie tematy dłuższe znikają niemal zupełnie, w SJPXVI są notowane prawie wyłącznie formy z *pół-*, *połu-* występuje ledwie kilka razy, być może częściowo pod wpływem łacińskich złożzeń typu *semilater*, *semivir*, *semihora* (Kreja 1997: 36). Badacze polskich złożzeń wskazywali na mocne wpływy obce i zjawisko kalkowania. Funkcję kalkowania przez *pół-* łacińskiego *semi-*, ale również niemieckiego *halb-* i francuskiego *demi-* podkreśla Andrzej Bańkowski (SEBań II: 753). Bardziej prawdopodobny jest związek z dokonującym się od XIV w. (SEBor) przejściem leksemu *pół* z kategorii rzeczowników do liczebników (względnie przysłówków) i jego odrefleksyjnieniem.

Wykres 1. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SStp



Wykres 1 przedstawia udział ilościowy poszczególnych kategorii formacji z *pół-* w okresie staropolskim. Wyjaśnię, że suma derywatów w poszczególnych kategoriach nie jest równa ogólnej liczbie derywatów podanych w tabeli 1, ponieważ w badanym materiale znajdują się derywaty dwukategoryalne, a więc takie, którym można przypisać dwie parafrazy (co wynika z definicji słownikowych) i przydzielać je do dwóch kategorii słowotwórczych, np.: *półrzytek* ‘pół rzyci’ oraz ‘jedna z dwóch (takich samych) części rzyci’; *półpługa* ‘mały pług’ oraz ‘pług ciągnięty przez połowę zaprzęgu’; *półboże* ‘istota podobna bogu’ oraz ‘istota będąca w połowie bogiem (a w połowie człowiekiem)’. Kolorem niebieskim oznaczam złożenia (modyfikacje i mutacje), kolorem zielonym – derywaty proste modyfikacyjne, pomarańczowym – derywaty proste mutacyjne.

Najliczniej w staropolszczyźnie są reprezentowane złożenia, w których pierwszy człon wnosi znaczenie ‘połowa tego, co określane drugim członem’, łącznie są to

23 formacje (62% wszystkich derywatów), przy czym wydzielam wśród nich złożenia będące nazwami miar. Jak widać, jest to największa grupa (17 formacji, m.in. *połuachtele*, *półćwiartek*, *połudzialek*, *połułanek* / *półłanie*), zapewne dlatego, że „był to wygodny sposób sygnalizowania miary” (Kleszczowa 1996: 364); w staropolszczyźnie były one najczęstszymi derywowanymi nazwami ilościowymi stanowiącymi miarę właściwą (Kleszczowa 1998: 150). Ze względu na ich liczebność oraz dawność poświadczeń A. Janowska (1989: 85) uznaje tę grupę za najstarszą warstwę złożeń z *pół-*, a zatem wspomniane wcześniej prasłowiańskie *południe* mogło oddziaływać chyba tylko w zakresie formy na późniejszą produktywność typu, a to ze względu na odmienną wartość kategorialną *pół-* w tym derywacie, czyli ‘środek’, tym bardziej że kategoria ta w staropolszczyźnie ma charakter marginalny¹¹.

Liczne są też nazwy ze znaczeniem ‘pół’ (6 formacji), m.in.: *połubochenka* ‘pół bochenka’, *półdworze* ‘pół dworza’. Rzadsze są modyfikacje (łącznie 7 formacji), np.: *półhufnica* ‘mała hufnica’, *półtaraśnica* ‘mała taraśnica’, *półladrze* ‘niewielka ladra (nakrycie konia)’. Nieco liczniejsze w staropolszczyźnie są formacje, w których *pół-* tworzy złożenia egzocentryczne o charakterze mutacji, nazwy czegoś, co nie jest wskazane w znaczeniu drugiego członu, np. *półdworzyczny* ‘chłop posiadający pół dworzyska’ (nazwa osobowa, nie nazwa pola), *półłanek* ‘pole o powierzchni pół łana’ (nazwa pola, nie zaś jego miary), *półlatek* ‘ten, kto ma pół lata (roku)’. W staropolszczyźnie brak jeszcze derywatów, które należałyby do kategorii ‘w połowie’, ‘niezupełnie’ i nazw symilatywnych.

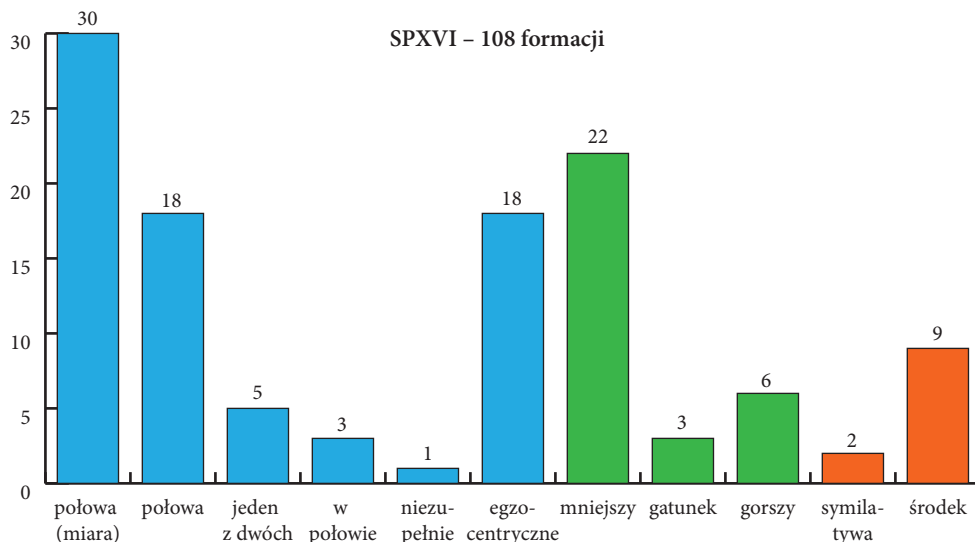
B. Formacje z *pół-* w SPXVI

W XVI w. zasób odnotowanych formacji z *pół-* powiększa się niemal trzykrotnie, do 109. Przyczyn tego stanu rzeczy jest kilka. Po pierwsze, dokonuje się rozwój leksyki w ogóle w polszczyźnie doby Odrodzenia. Po drugie, tłumaczyć go trzeba ogólniejszymi tendencjami słowotwórczymi Odrodzenia w zakresie złożeń, jak bowiem stwierdza K. Handke, „uderza ogromny wzrost liczby tych struktur w XVI w.” (Handke 1976: 44). Ponadto pojawiają się rozbudowane gniazda słowotwórcze, tworzone zarówno od członów lewostronnych (*płaskonos*, *łukonos*, *miechonos*, *brzuchonos*, *garbonosy*, *parskonosy*), jak i prawostronnych (*wodolejca*, *wodopicie*, *wodopławny*, *wodotoczny*, *wodowładny*) (ibid.: 44–45). K. Handke zwraca też uwagę na to, iż w materiale XVI-wiecznym dominują złożenia z pierwszym członem liczebnikowym („zwykłym” liczebnikiem, nie *pół*). Nie bez znaczenia dla bogatszego zbioru

11 A. Janowska (1989: 85) stwierdza, że formacje z *pół-* o znaczeniu ‘środek’ są rzadkie we współczesnym języku polskim, co jest prawdą, w istocie jednak ich udział jest taki sam jak w staropolszczyźnie i w większości pozostałych epok (zob. tabela 2). A zatem nie tylko współcześnie, a przez cały niemal okres rozwojowy należą one do rzadkości.

słownictwa jest zapewne również większa liczba zachowanych i dostępnych leksykografom źródeł.

Wykres 2. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SPXVI



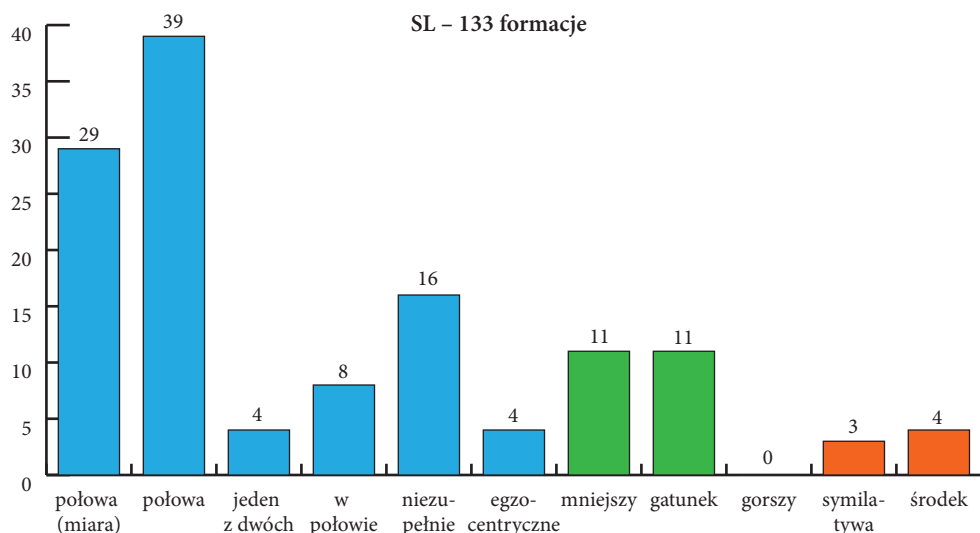
Jeśli chodzi o udział poszczególnych kategorii, to nie odbiega on znacznie od poprzedniego okresu, z jednym wyjątkiem. W większej liczbie występują formacje modyfikacyjne o znaczeniu ‘mniejszy’, które współodpowiadają za „oderwanie” członu *pół-* od jego znaczenia leksykalnego i przesuwają w kierunku znaczeń kategoryalnych, prefiksalnych. Do formacji tych należą m.in.: *półdaszek* (‘mały dach’ ale i ‘pół dachu’ – bo to leksykalnie ‘mały dach jednospadowy’), *półdomek*, *półokręcie*, *półsajan* ‘krótki sajan (odzienie)’, *półbindas* ‘siekiera mniejsza od bindasa’ lub *półstodole* i *półwsie*, przy czym dwa ostatnie można interpretować również jako nazwy partonimiczne, *półstodole* to bowiem ‘przybudówka do stodoły’, *półwsie* zaś to ‘przysiółek’.

Pojawiły się również przykłady kategorii w staropolszczyźnie nieobecnych, choć ich udział w całym zbiorze jest zupełnie marginalny – dwie nazwy symilatywne: *półboże* ‘podobny bogu’, *półdyjabłę* (‘zachowujący się) jak diabeł’ oraz jeden rzeczownik osobowy o znaczeniu ‘niezupełnie, połowicznie’ – jest to *półpoganin* ‘nie całkiem poganin, trochę jak poganin’.

Poza tym wciąż dominują złożenia z *pół-* o znaczeniu ‘połowa czegoś’ (w tym nazwy miar), np.: *półfuncie*, *półgroszek*, *półizba* ‘miara wyrąbanego drewna’, *półmorg*, *półbeczek*, *półfoder*, *półmile*, *półpole*, *półrękawek* ‘element zbroi’, *półkółko*, *półodwieczerze* (‘druga połowa odwieczera’), *półkoza*, oraz różne złożenia egzocentryczne, np.: *półdrelik* ‘beczka o pojemności połowy drelika’, *półłannik* ‘chłop uprawiający pół łana’, *półmastus* ‘bal długości ok. połowy masztu’, *półkiryśnik* ‘żołnierz odziany w pół kirysu’, *północka* ‘stróżowanie przez pół nocy’.

C. Formacje z *pół-* w SL

Wykres 3. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SL



W porównaniu z początkowym okresem doby średniopolskiej przyrost ilościowy formacji z *pół-* nie jest duży, można wręcz mówić o regresie (oczywiście względny) tej kategorii, jeśli wziąć pod uwagę przyrost ogólny słownictwa w wieku XVIII, widać zatem wyhamowanie produktywności tego typu słowotwórczego. Taki stan nieco zaskakuje, skoro

doba oświecenia to kolejny okres wzmożonego rozwoju słownictwa polskiego, a jednocześnie szczególnie sprzyjających warunków do znacznego wzrostu liczby compositów. Z jednej strony rozwój nauk stwarzał potrzebę wzbogacania terminologii. Z drugiej strony rozwój twórczości literackiej o charakterze społeczno-politycznym, dydaktycznym i krytyczno-satyrycznym wymagał wyrazistych środków językowo-stylistycznych. Obie te funkcje spełniały composita w dziejach słownictwa polskiego nie po raz pierwszy (ibid.: 55).

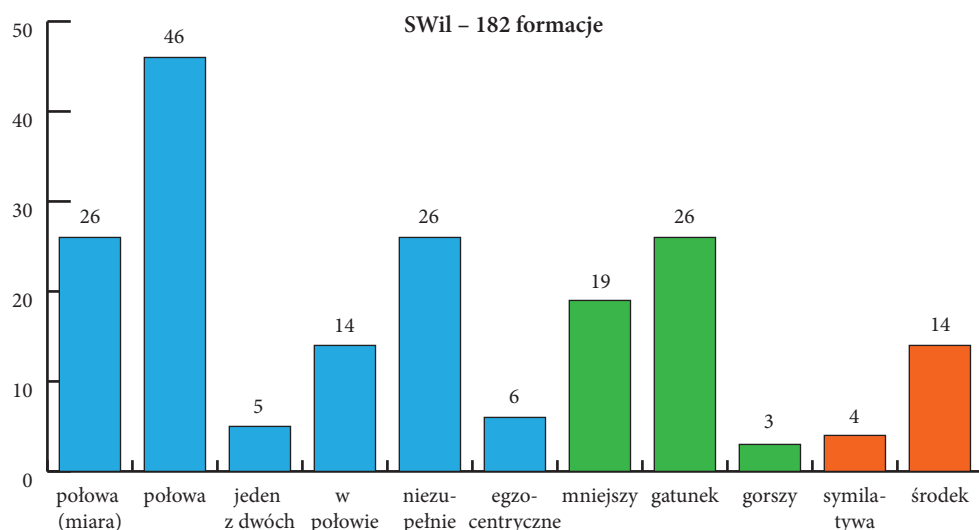
Dodać należy, że *pół-* jako człon wieloznaczny może niezbyt dobrze się do tych zadań nadawał.

Zmiany jakościowe również nie są znaczące, z kilkoma wyjątkami. Wciąż największą grupę stanowią frazy z *pół-* o znaczeniu 'połowa tego, co oznaczane podstawą' (nieco ponad połowa wszystkich derywatów), przy czym nazwy miar są już mniej liczne niż nazwy innych „połówek”; z nowych np.: *półarkusz*, *półcegły*, *półcięciwie*, *półgalki*, *półgęsek*, *półkręże*, *półnieba*, *półpoprzecznik*, *półposąże*. Znacznie zmniejszył się udział dwóch kategorii – złożzeń egzocentrycznych (co ma związek z zanikiem dawnych nazw pól o powierzchni połowy czegoś i naczyń o objętości po-

łowy czegoś) oraz modyfikacyjnych o znaczeniu ‘mniejszy’ (spadek o połowę w porównaniu z SPXVI), przybyło za to nieco nazw gatunkowych, np.: *pólhak* ‘rodzaj haka (rusznicy)’, *półkartauna* ‘rodzaj działa’, *półpiwek* ‘rodzaj lżejszego piwa’. Zwiększył się znacząco udział derywatów z *pół-* o znaczeniu ‘niezupełnie’ – nie tyle jednak jest to wzrost znaczący w stosunku do całego zbioru, ile do okresów wcześniejszych. W SL jest ich 16, w SPXVI – 1, w SStp – brak. Są to w większości rzeczowniki osobowe i abstrakcyjne, przykłady tych derywatów to m.in.: *półbabeł* ‘niezupełnie baba (kobieta stara)’, *półchłop* ‘rzeźnicę’, *półczłowieka* ‘niepełnowartościowy człowiek’, *półkmiectwo*, *półmałżeństwo* ‘związek niejako małżeński, niesformalizowany’, *półmędrék*, *półkruszec*, *półmetale*. Jest też jeden derywat o znaczeniu jednostkowym: *półpanek* ‘niedopanek, człowiek pana udający’.

D. Formacje z *pół-* w SWil

Wykres 4. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SWil



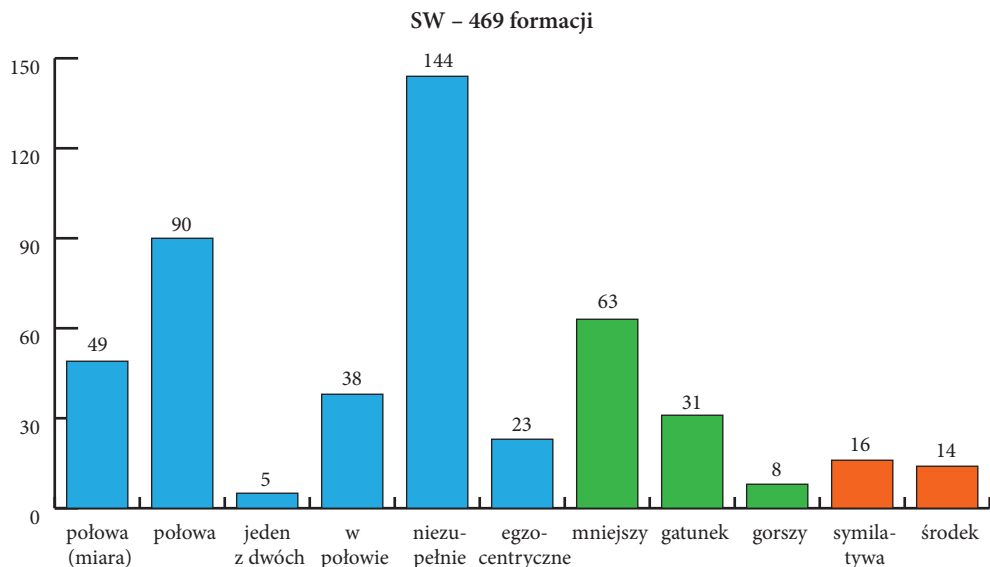
Kolejny okres przynosi znaczny wzrost badanych formacji, bo o ponad jedną trzecią. Ponownie (choć nieznacznie) spada udział nazw miar, wzrasta natomiast liczba nazw innych formacji o znaczeniu ‘pół czego’, z nowych są to m.in.: *półbrygada*, *półdnie*, *półkres*, *półkwadrans*, *półlecie*, *półpoście*, *półsamogłoska*. W zakresie stosunków wewnętrznych, relacji między poszczególnymi grupami złożzeń doszło do kilku zmian. Na nowo pojawiły się nazwy ekspresywne, ale jak wcześniej zajmują one margines całego zasobu. Przybyło o połowę nazw gatunkowych, np.: *półfurszat* ‘gatunek furszatu (tkaniny)’, *półmancie* ‘rodzaj manta (odzież)’, *półszorek* ‘rodzaj szorków’, *półmurołom* ‘rodzaj działa’, *półopal* ‘odmiana opalu’. Przybyło także nazw

o znaczeniu ‘mniejszy’ (np. *półbaryle*, *półbratnał* ‘gwóźdź’, *półcienie* ‘słaby cień’, *półdziało*, *półkamasz*, *półkrokiew*, *półrzeczy*, *półsłowo*, *półnamiętność* ‘niewielka, słaba namiętność, namiętnostka’). Ponadto zwiększył się nieco udział derywatów z *pół-* o znaczeniu ‘środek’, np.: *półdzieniec*, *półkres*, *półodwieczerz*, *półpoście*, *półmile*, *półpiętrze*, *półsopran* – większość z nich to nazwy związane z czasem i przestrzenią. Znacząco przybyło nazw gatunkowych, co jednak tłumaczyć należy reinterpretacją semantyczną, część tych derywatów jest bowiem w SWiL definiowana inaczej niż we wcześniejszych słownikach; dotyczy to głównie nazw tkanin i dział, wcześniej zaliczonych do nazw kategorii ‘gorszy’ i ‘mniejszy’, w SWiL definiowanych zaś jako ‘rodzaj tkaniny’, ‘rodzaj dział’. Ma to niewątpliwie związek z zanikaniem desygnatów i zacieraniem przejrzystości motywacyjnej.

Pojawiła się nowa formacja o znaczeniu jednostkowym (partonim): *półkurcze* ‘część kurka u strzelby’.

E. Formacje z *pół-* w SW

Wykres 5. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SW



Słownik warszawski przynosi zasadniczą zmianę, dostarcza bardzo obszernego materiału – 469 formacji. To blisko trzykrotnie więcej derywatów niż w SWiL i niemal dwunastokrotnie więcej niż w SStp. Oczywiście, jest to największy polski słownik (ok. 280 tys. haseł), ponadto jest to słownik historyczny, co nie pozostaje bez wpływu na liczbę zgromadzonych formacji. Przypomnę jednak, iż haseł opatrzonych krzyżykiem (i w nawiasie kwadratowym) nie ekscerpowałem. Niemniej część ha-

seł pozostających bez kwalifikatorów mogła mieć charakter archaizmów (do czego poniżej wróć). Autorzy słownika korzystali również z leksykonów i opracowań specjalistycznych, dlatego część nowych formacji z *pół-* to leksyka fachowa, np. *pół-bastion*, *półszyjka* (architektoniczne), *półcewie*, *półbretnal*, *półbale*, *półcalówka*, *półgładzik* (rzemieślnicze), *półdywizjon*, *półbrygada* (wojskowe)¹². Słownik odzwierciedla też znaczny przyrost leksyki polskiej czasów Oświecenia. Jest jeszcze jeden czynnik, który może mieć znaczący wpływ na tak duże pomnożenie derywatów – wymaga on dokładniejszych analiz, jednak można zaryzykować tezę, że niemała część badanych derywatów były to twory idiolektalne, autorskie, względnie literackie (w znaczeniu dosłownym). Otóż znaczna część haseł, które nie pojawiały się we wcześniejszych słownikach i nie były powtarzane w późniejszych, poparta jest pojedynczymi tylko przykładami użycia pochodzącymi z dzieł literackich trzech na ogół twórców: Juliusza Słowackiego (np. *półsłoneczność*, *półtęcze*, *półupiór*), Józefa Ignacego Kraszewskiego (*półksiądz*, *półksiężna*, *półklecha*, *półmnich*, *półsława*, *półsutanna*, *półszaleniec*, *półświat*, *półtrefniś*, *półwiara* – w większości osobowe) i Teodora Tomasza Jeża (właściwie Zygmunta Miłkowskiego) (np. *półuznanie*, *półzadrzemanie*, *półzdziwienie*, *półzapytanie* – w większości abstrakcyjne). Wstępnie można tezę o literackim pochodzeniu złożeń z *pół-* zweryfikować pośrednio, przez badania złożeń w ogóle w literaturze XIX w. Zarówno Teresa Skubalanka, jak i Zofia Kurzowa „podkreślają szczególnie silną w tym okresie tendencję do tworzenia compositów (głównie epitetów i abstraktów)” (za: Handke 1976: 58). Warto dodać, że w poezji romantycznej złozenia rzeczownikowe są formacjami odchodzącymi, zdecydowanie dominują przymiotniki (ibid.: 55). Dokładniejsza analiza tego zjawiska powinna przynieść potwierdzenie lub falsyfikację tezy dotyczącej formacji z *pół-* jako wyznacznika stylistycznego twórców XIX-wiecznych.

Jeśli chodzi o ewolucję jakościową, dostrzegalny jest wyraźny spadek udziału formacji o znaczeniu ‘środek’ i ‘jeden z dwóch’ – jest ich tyle samo, co w SWil, a materiału w ogóle, jak wspomniałem, niemal trzykrotnie więcej. Zmieniły się stosunki w grupach derywatów modyfikacyjnych, wśród których najwięcej jest formacji kategorii ‘mniejszy’, a więc podobnie jak w XVI stuleciu, z tym że wówczas była to kategoria dziesięciokrotnie liczniejsza od innych modyfikacji, natomiast w SW jest ich tylko trzykrotnie więcej niż innych formacji modyfikacyjnych. Przykłady nowych formacji o znaczeniu ‘mniejszy’ to: *półbutelka*, *półdelijka* ‘krótka delija (bieliźna)’, *półderka*, *półhabit*, *półjazek*, *półgwar*, *półgłos*.

Najważniejsza jednak zmiana zaszła w obrębie kategorii ‘niezupełnie, niecałkowicie, prawie’. To najliczniejsza grupa, stanowiąca blisko trzecią część całego zbioru. Znaczną rolę w jej rozwoju odegrali najpewniej wspomniani wcześniej literaci

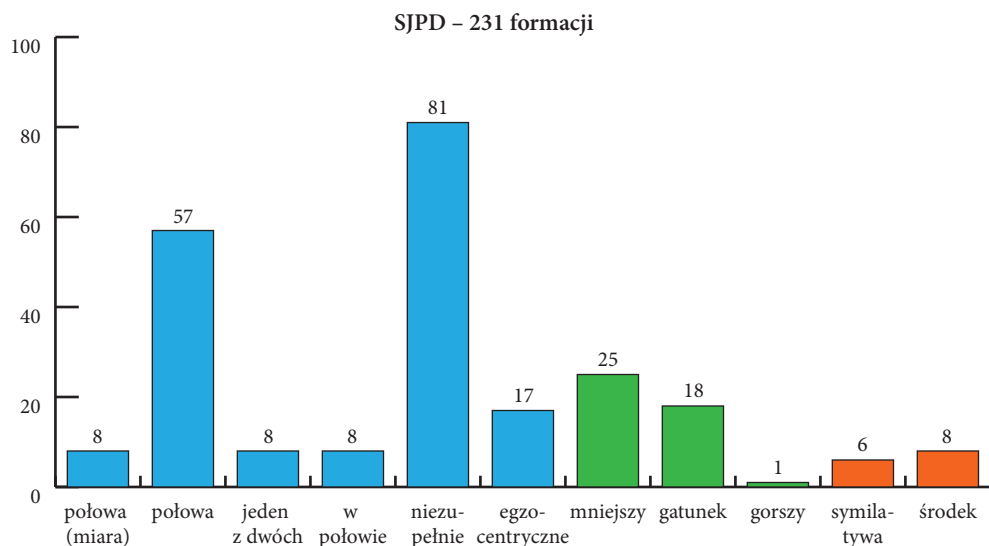
12 Być może po części jest to efekt kalkowania złożeń niemieckich, które rozpoczęło się w XVIII w., a obejmowało głównie słownictwo techniczne i wojskowe (Handke 1976: 72).

(nierzadko to fragmenty ich dzieł stanowią przykłady użyc tych leksemów). Derywaty te powstały też pod wpływem ogólnego rozwoju słownictwa abstrakcyjnego, ponieważ najliczniejsza ich część ma taki właśnie charakter, np. *półciemnica*, *półciemność*, *półblask*, *półdowód*, *półcisza*, *półcywilizacja*, *półlistnienie*, *półnauka*, *półnegliz*. Liczne są również rzeczowniki osobowe: *półdyplomata*, *półfilozof*, *półgeniusz*, *półbrat*, *półklecha*, *półpoeta*, i rzeczowniki konkretne: *półobłok*, *półplótno*, *półpoddasze*, *półreduta*, *półługor*.

Wśród znanych już wcześniej nielicznych formacji o wartości kategoryjnej jednostkowej (*półpanek*, *półkurcze*, *półpasiec*) pojawia się nowa formacja (ze słownictwa łowieckiego): *półzajączek* o znaczeniu ‘zając niedorośli, młody’.

F. Formacje z *pół-* w SJPD

Wykres 6. Udział ilościowy wartości kategoryjnych formacji z *pół-* w SJPD



Uderzający jest w polszczyźnie XX-wiecznej duży, dwukrotny spadek formacji z *pół-*. Można też twierdzić, że w rzeczywistości był on jeszcze większy, ponieważ sporą grupę haseł ze słownika trudno uznać za reprezentatywną dla polszczyzny ogólnej pierwszej połowy XX w. Chodzi tu o formacje, dla których SJPD podaje cytaty z literatury XIX-wiecznej romantycznej i pozytywistycznej; nadto część z nich ma w słowniku poświadczenia tylko z tekstów literackich i trudno oprzeć się wrażeniu, że mimo braku stosownych kwalifikatorów są to poetyzmy lub indywidualizmy typu np. *półmartwychwstanie* (ze Słowackiego), *półzapamiętanie* (z Henryka Sienkiewicza), *półżałoba* (z Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej), bliskie wspomnianym

wyżej poetyzmem z SW¹³. Warto dodać, że podobne podejście leksykograficzne charakteryzuje i tamten słownik. Mam tu na myśli nie tylko dużą liczbę formacji z poświadczeniami jedynie w tekstach literackich, lecz także traktowanie leksemów znanych już z wcześniejszych epok. W SW bowiem oznacza się co prawda wyrazy staropolskie, można jednak odnieść wrażenie, iż pewna część haseł nieopatrzonych krzyżykiem była w czasach tworzenia SW archaiczna lub co najmniej bierna, o czym przekonują niektóre definicje, np. *półkartaun*, *-a* ‘armata używana w XVI i XVII w.’, a zatem trzy stulecia później zapewne już nieznaną (może tylko w kręgu znawców wojskowości). Spadek liczby derywatów z *pół-* świadczy o znacznym ograniczeniu produktywności tego członu (zarówno w funkcji tworzenia złożeń, jak i derywatów prostych).

Stosunki między poszczególnymi kategoriami wykazują pewne podobieństwa do wcześniejszych, z kilkoma jednakże istotnymi różnicami, polegającymi na uszczupleniu kilku kategorii. Po pierwsze, znacznie spada udział formacji kategorii ‘połowa (miara)’, w słowniku Doroszewskiego jest ich już tylko 8 (w SW – 49), większość z kwalifikatorami specjalistycznymi, z czego 6 to nazwy jednostek monetarnych, np. *półimperial*, *półgrosz*, *półkoronówka*. Po drugie, do jednego derywatu została ograniczona kategoria ‘gorszy’ – nie jest to jednak, jak we wcześniejszych okresach, nazwa tkaniny, lecz derywat *półdyplom*. Zanik tych kategorii wiąże się oczywiście z zanikiem samych derywatów, co z kolei powodowane jest przemianami zewnętrznójęzykowymi. Znacząco zmniejszyła się również liczba derywatów kategorii ‘w połowie’, zastrzegę jednak, że w SW ponad jedna trzecia tych nazw to nazwy odetniczne (*pół-Niemiec*, *pół-Włoszka*, *pół-Polak*¹⁴), u Doroszewskiego, a także u kolejnych leksykografów (SJPSz, SWJP) nazw tego typu w ogóle nie ma, zapewne jednak dlatego, iż nie zostały one uznane za leksemy, lecz konstrukcje syntaktyczne, frazy przysłówkowo-rzeczownikowe. W słownikach w ogóle hasła takie są wyjątkowe, prócz SW pojawił się jeszcze *półgrezyn* w SWil (jest ponadto *półcudzoziemca* u Trotza i Lindego oraz *półcudzoziemca*, *-ec* w SWil i *półcudzoziemiec* w SW).

Zwiększyła się za to kategoria ‘jeden z dwóch’ oraz zawsze liczna kategoria ‘pół’; ta ostatnia sięgnęła poziomu jednej czwartej części całego zbioru i jest to najwyższa wartość tej kategorii we wszystkich okresach. Stosunkowo przybyło również złożeń egzocentrycznych (np. *półtrkawiczka*, *półpłaszcz*, *półprzyczepa*).

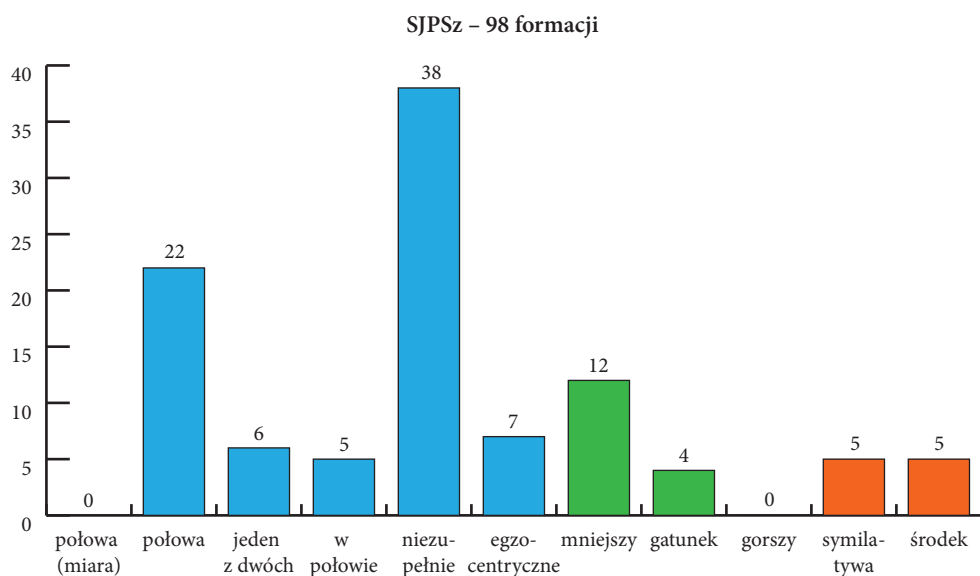
SJPD notuje 8 formacji o znaczeniach kategorialnych jednostkowych, np. *półdziewica*, *półświatek*, *półkaponiera*.

13 Dodam jeszcze, że wśród derywatów, które wykluczyłem z analizy, a więc derywatów z kwalifikatorami *przestarzały*, *dawny*, *historyczny*, znalazła się grupa leksemów nienotowanych przez wcześniejsze słowniki, np. *półbór*, *półbroda*, *półcekin*, *półsalopek*.

14 Pisownia w SW: *półniemiec*, *półwłoszka*, *półpolak*.

G. Formacje z *pół-* w SJPSz

Wykres 7. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SJPSz



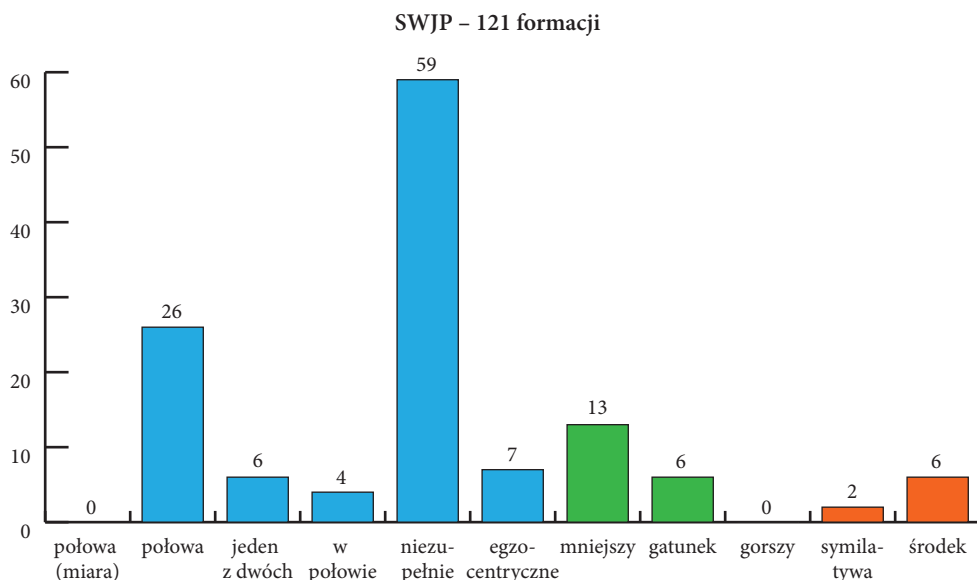
Słownik Szymczaka poświadcza dalszy, dwukrotny spadek liczby derywatów z *pół-* i ograniczenie ich produktywności. Uległa ona zahamowaniu także w słownictwie fachowym. Wspomniałem wcześniej, że w SW sporo jest derywatów z *pół-* będących terminami. Pewne ich ograniczenie da się dostrzec już w SJPD, a następnie właśnie w SJPSz, któremu przecież zarzucano zbyt szerokie uwzględnianie terminologii. Mimo to różnice ilościowe są duże, z czego wynika, że produktywność *pół-* w słownictwie fachowym, specjalistycznym uległa zahamowaniu w wysokim stopniu (wiele zaś terminów notowanych przez SW wyszło z użycia).

Stosunki między kategoriami są zbliżone do tych, które obserwujemy w materiale z SJPD. Zasadnicza zmiana to zupełny zanik nazw miar, w SW było ich blisko 50, w SJPD jeszcze 8, SJPSz nie notuje już żadnej. Ta kategoria słowotwórczo-leksykalna całkowicie znika z polszczyzny ogólnej, znikają również derywaty kategorii 'gorszy'. Druga różnica to umocnienie pozycji i zwiększenie przewagi kategorii 'niezupełnie' nad pozostałymi formacjami będącymi złożeniami (i nad wszystkimi w ogóle formacjami z *pół-*). Jest to w pewnym sensie rozwinięcie tendencji wcześniejszej, bo już w SW stanowiły one grupę najliczniejszą (blisko 150 formacji), podobnie w SJPD, jednak stosunek tej kategorii słowotwórczej do innych nie był aż tak wysoki, jak w drugiej połowie XX w.

W słowniku zanotowano trzy formacje o znaczeniu jednostkowym, znane już z wcześniejszych leksykonów.

H. Formacje z *pół-* w SWJP

Wykres 8. Udział ilościowy wartości kategoryalnych formacji z *pół-* w SWJP



W polszczyźnie najnowszej w zasadzie jest kontynuowany stan odzwierciedlony w SJPSz, z dwiema cechami odróżniającymi. Po pierwsze, nastąpił ogólny przyrost formacji z *pół-* o ok. 20%. Po drugie, przyrost ten dotyczy jednej tylko kategorii, mianowicie formacji o znaczeniu ‘niezupełnie, niecałkowicie, prawie, połowicznie’ (np. *półanalfabeta*, *półautomat*, *półdemokracja*, *półfabrykat*, *półgolf*, *półinternat*, *półnegliż*, *półpornografia*, *półprawda*, *półprzewodnictwo*, *półwyscigówka*). Jest ich blisko trzykrotnie więcej niż złożień z *pół-* o znaczeniu ‘połowa’; grupa ta obecnie dominuje nad innymi. Kategorie ‘gorszy’ oraz ‘pół (miara)’, nieobecne także w SJPSz, można uznać za martwe. Pozostałe kategorie występują w liczbie i proporcjach bardzo zbliżonych do tych z wcześniejszego okresu.

Ponadto wystąpiły trzy formacje o znaczeniach jednostkowych.

Podsumowanie

Procentowy udział poszczególnych kategorii słowotwórczych w całym zbiorze formacji danego okresu przedstawia poniższa tabela.

Tabela 2. Zestawienie poszczególnych kategorii słowotwórczych formacji z *pół-* w słownikach (w %)

	SStp	SPXVI	SL	SWil	SW	SJPD	SJPSz	SWJP
połowa (miara)	40	27,8	21,8	14,3	10,4	3,4	0	0
połowa	15	16,6	29,3	25,3	19,2	24,7	22,4	21,5
jeden z dwóch	5	4,6	3,6	2,7	1	3,4	6,1	4,9
w połowie	0	2,8	6	7,7	8,1	3,4	5,1	3,3
niezupelnie	5	0,9	12	14,3	30,7	35	38,8	48,8
egzocentryczne	20	16,6	3	3,3	4,9	7,3	7,1	5,8
mniejszy	10	20,3	8,3	16,4	13,4	10,8	12,2	10,7
gatunek	5	2,7	8,2	14,3	6,6	7,8	4	4,9
gorszy	5	5,5	0	1,6	1,7	0,4	0	0
symilatywa	0	1,8	2,2	2,2	3,4	2,6	5,1	1,6
środek	5	8,3	3	7,7	3	3,4	5,1	4,9

A. Za najważniejszą kategorię formacji z *pół-* w całym ich rozwoju historycznym należy uznać złożenia o wartości kategoryjnej ‘połowa (nie zawsze równa)’. Co prawda tylko w SL i SWil stanowiły one kategorię najliczniejszą, jednakże występują we wszystkich analizowanych słownikach i w każdym z nich stanowią liczną grupę, do tego w miarę stabilną: od 15% w SStp przez niemal 30% w SL po 20% w SWJP. Poza nią w przekroju historycznym najogólniej da się wyróżnić dwa rodzaje kategorii słowotwórczych formacji z członem *pół-*.

B. Istnieją kategorie małe, tworzone przez niewielką liczbę derywatów, stanowiące na ogół po kilka procent całego zbioru. W tym sensie są one kategoriami marginalnymi, zwłaszcza kategoria ‘gorszy’, obejmująca głównie nazwy tkanin (*półtak-*

samit, półforsat, półatlasie – przy czym zmieniały się nazwy sukien, typ zaś wciąż był produktywny, tj. pojawiała się nowa tkanina, pojawiał się i derywat z *pół-*). Ale są one jednocześnie rdzeniem tego zbioru w tym sensie, że są to kategorie ilościowo statyczne, mało dynamiczne, niezienne – przez cały badany okres mają one w przybliżeniu podobny udział w pełnym zbiorze. Wymianie podlegają oczywiście niektóre „egzemplarze” tych kategorii, są jednak i leksemy trwałe (przy czym rzadko trwają one od czasów najdawniejszych po współczesność, częściej – przez kilka wieków). Przykładem może być kategoria ‘jeden z dwóch’:

Tabela 3. Trwałość kategorii ‘jeden z dwóch’

SStp – 5%	SPXVI – 5%	SL – 4%	SWil – 3%	SW – 1%	SJPD – 3,4%	SJPSz – 6%	SWJP – 5%
półko- szek	półko- szek	półko- szek	półko- szek	półko- szek	półko- szek	półko- szek	półko- szek
półrzytek	półrzytek	półrzyć	półrzyć	półdupek	półdupek	półdupek	półdupek
	półdupek	półdupki	półdupek	półgospo- darz	półpłasz- czyzna	półpłasz- czyzna	półpłasz- czyzna
	półkartek	półłanek	półkarcie	półprzy- szwa	półprosta	półprosta	półprosta
	półsto- dole		półwozie	półwozak	półprze- strzeń	półprze- strzeń	półprze- strzeń
					półpokład	półpokład	półpokład
					półfron- ton		
					półpor- tiera		

– pogrubione leksemy to właśnie leksemy „trwałe”. Zauważmy, że nawet w SW ich liczba nie powiększa się, co więcej w przypadku tego słownika można wręcz mówić o regresie kategorii (bo wzrostowi ogólnemu nie towarzyszył przyrost tych akurat formacji). Nieznaczny przyrost zauważamy w najnowszych słownikach, które są bogatsze głównie o derywaty będące terminami matematycznymi.

Podobna sytuacja dotyczy innych mało licznych kategorii: ‘w połowie’ (przy czym jest to kategoria nieobecna jeszcze w SStp, pojawia się w XVI w. wraz z derywatami *półbóg, półbrat* i *półsiostra*), ‘podobny do’ (symilatywa nieobecne są jednak w SStp, pojawiają się w SPXVI: *półboże* ‘istota podobna bogu’ (a nie ‘w połowie, którego jedno z rodziców było bogiem’) oraz *półdyjabłę*) i ‘środek’. Tutaj należy również kategoria nazw deminutywnych ‘mniejszy’ (ze znacznym przyrostem w XVI w., co można interpretować jako przejaw tendencji ogólniejszej, czyli upodobania do deminutywów w okresie Odrodzenia). Do statycznych zaliczymy również kategorię

w jakimś sensie prototypową, a więc złożenia o znaczeniu ‘połowa tego, na co wskazuje drugi człon złożenia’ – mimo że, co ciekawe, w staropolszczyźnie i XVI w. były one grupą mniej liczną niż w kolejnych stuleciach. Pewnym wyjątkiem wśród tych kategorii są formacje o znaczeniu ‘gorszy’, nieobecne w trzech słownikach: SL, SJPSz i SWJP (w SJPD tylko jeden derywat). Tę kategorię można uznać za rzeczywiście marginalną dla interesujących nas formacji. Należy tu także kategoria ‘gatunek’ (ze znacznym przyrostem w SWil, co wyjaśniałem wyżej, w kolejnych słownikach derywaty tych klas stopniowo zanikają).

C. Drugim rodzajem są kategorie duże, najliczniejsze, a jednocześnie dynamiczne. To trzy klasy formacji, derywaty modyfikacyjne ‘połowa (w odniesieniu do miar)’, złożenia egzocentryczne oraz derywaty kategorii ‘niezupełnie’. Uwidaczniają one charakterystyczną relację. Mianowicie pierwsza z tych kategorii, która w staropolszczyźnie była najliczniejsza, stopniowo pomniejsza się, aż do jej zupełnego zaniku w XX w. (co niewątpliwie ma związek z przyjmowaniem i upowszechnianiem w drugiej połowie XIX w. systemu metrycznego w Polsce). Podobnie złożenia egzocentryczne, liczne w staropolszczyźnie i XVI stuleciu (piąta część zbioru – większość to nazwy pól określonej powierzchni oraz naczyń określonej objętości), ograniczają swój udział w kolejnych okresach, co również ma związek z zanikiem dawnych miar. Natomiast trzecia klasa, derywaty o znaczeniu ‘niezupełnie’, w staropolszczyźnie nieobecna, a w XVI w. licząca ledwie jeden derywat, stopniowo powiększa się, aby od SW stać się kategorią najliczniejszą, dominującą.

Upraszczając, ale też wydobywając na jaw najważniejsze tendencje w historycznym rozwoju kategorii słowotwórczych formacji z *pół-*, należy stwierdzić, że: 1) w całym okresie stosunkowo liczną (a niekiedy liczną) grupę stanowiły derywaty będące złożeniami o wartości kategorialnej ‘połowa tego, co oznaczone drugą podstawą słowotwórczą’, przy czym ‘połowa’ ma w nich charakter umowny, nie ścisły; 2) stopniowo zamiera dominująca w okresie staropolskim i XVI stuleciu kategoria ‘połowa tego, co oznaczane w podstawie’, w której ‘połowa’ jest ścisła, odnosi się do miar; 3) stopniowo ze znaczeń dosłownych i ścisłych liczebnikowego leksemu *pół* wyodrębnia się kategoria ‘niezupełnie’, w której *pół-* ma znaczenie przysłówkowe, a tworzone nim derywaty wbrew pozorom lepiej oddają naturę nazywanych desygnatów (*półzadowolenie, półświatło, półczłowiek*). Jest ona kategorią dominującą od czasów SW.

Pożyteczne byłoby szczegółowe zbadanie członów rzeczownikowych formacji z *pół-* pod względem ich znaczenia, z braku miejsca ograniczę się do przywołania dokonanego przez A. Janowską porównania formacji staropolskich ze współczesnymi (na podstawie ustaleń Z. Kurzowej (1976) i K. Kleszczowej (1985)):

różnice między konstrukcjami staropolskimi a współczesnymi widoczne są głównie w dystrybucji *pół-*, jego łączliwości z rzeczownikiem, [...] w analizowanym materiale [*pół-*] nie łączy się nigdy z abstraktami i w zasadzie z rzeczownikami żywotnymi. [...]

Dopiero rozwój znaczenia *pół-* [...] oraz zmiana jego funkcji na prefiksálną umożliwiły połączenia z innymi rzeczownikami i dalszą ewolucję tego modelu słowotwórczego (Janowska 1989: 89).

Jednak, czego starałem się dowieść wyżej, różnice w poszczególnych epokach rozwojowych nie ograniczają się jedynie do dystrybucji.

Od staropolszczyzny do dziś przetrwały ledwie trzy (względnie cztery) formacje z *pół-*: *południe*, *północ*, *półkoszek*, (*półrzytek*) (należą one właśnie do kategorii statycznych: ‘jeden z dwóch’ i ‘środek’). Zmieniała się „zawartość” zasobu tych formacji, zmieniał się wewnętrzny układ kategorii, jednakże jeśli zestawić stosunek tej kategorii do wszystkich haseł w SStp (37 – 23 000) z jej stosunkiem do haseł w SWJP (121 – 57 000¹⁵), okaże się, że współcześnie jest to stosunek nieco nawet wyższy niż w przeszłości (0,16% w SStp i 0,22% w SWJP). Zatem jeśli chodzi o tak zrelatywizowaną wielkość tego zasobu, niewiele się zmieniło. Wbrew stwierdzeniu H. Grocholi-Szczepanek (2002: 67), iż „w języku literackim wyrazy z pierwszym członem *pół-* nie należą do współcześnie powstałych twórców”, jest to typ słowotwórczy żywy i produktywny (por. Skorupska-Raczyńska 2019: 98), o czym przekonuje również to, że nieco skromniejszy SWJP rejestruje o blisko 20% więcej formacji z *pół-* niż SJPSz, wśród nich zaś znajdują się formacje nowe, np. *półtrampek*, *półkontenerowiec*, *półpornografia*, *półdemokracja*.

Źródła

- KNAPSKI: G. Knapiusz, *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece [...]*, t. I–II, Kraków 1621.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPSz: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–III, Warszawa 1978–1981.
- SJP XVII–XVIII: W. Gruszczyński (red.), *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, [on-line:] <https://sxvii.pl/>.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, Lwów 1854–1860.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–IV, red. komitet redakcyjny, t. V–XVII, red. M.R. Mayenowa, t. XVIII–XXXIV, red. F. Peplowski, t. XXXV–XXXVI, red. K. Mrowcewicz, P. Potoniec, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–2012, [on-line:] <http://spxvi.edu.pl/>.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Kraków 1953–2002.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWIL: A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861, [on-line:] <https://eswil.ijp.pan.pl>.
- SWJP: B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.

15 Przybliżona liczba haseł bez frazeologizmów.

TROTZ: M.A. Trotz, *Nowy dykcyonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrog gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglarskich, łowczych i inszym naukom przywoitych wyrazow*, Lipsk 1764.

Literatura

- BAK S., 1947, *W sprawie wyrazu policzek*, „Język Polski” XXVII, s. 172–174.
- BAK S., 1948, *O wyrazie policzek i niektórych innych złożeniach typu półchłopek*, „Slavia Occidentalis” 19, s. 8–22.
- DANIELEWICZOWA M., 2021, *Afiksy, leksemy czy jednostki operacyjne? Rekonesans*, „Prace Filologiczne” LXXVI, s. 67–86, <https://doi.org/10.32798/pf.846>.
- GROCHOLA-SZCZEPANEK H., 2002, *Rzeczowniki złożone w gwarach polskich*, Kraków.
- GWJP: R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, t. II: *Morfologia*, wyd. 2 zm., Warszawa 1998.
- HANDKE K., 1976, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, „Prace Językoznawcze PAN”, t. 81, Wrocław.
- HORECKÝ J., 1962, *O slovách s pol- a polo-*, „Slovenská Reč” 27, nr 1, s. 30–36.
- ISJP: M. Baňko (red.), *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. I–II, Warszawa 2000.
- JANOWSKA A., 1989, *Struktura semantyczna rzeczownikowych konstrukcji z „pół-” w staropolszczyźnie*, [w:] I. Bajerowa (red.), *Studia historycznojęzykowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Językoznawcze”, nr 17, Katowice, s. 83–90.
- KLEMENSIEWICZÓWNA I., 1951, *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej. Próba systematyki*, „Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seria D”, nr 1, Kraków.
- KLESZCZOWA K., 1985, *Złożenia (?) imienne z pół-*, [w:] H. Wróbel (red.), *Z problemów współczesnej polszczyzny*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Językoznawcze”, nr 10, Katowice, s. 74–85.
- KLESZCZOWA K. (red.), 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 1574, Katowice.
- KLESZCZOWA K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 1748, Katowice.
- KREJA B., 1997, *Rzeczownik półgodzina i historia złożzeń z pół- (z sugestią ortograficzną)*, „Język Polski” LXXVII, s. 32–40.
- KURZOWA Z., 1976, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*, Warszawa.
- NAGÓRKO A., 2007, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, wyd. 7 uzup., Warszawa.
- SATKIEWICZ H., 1969, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGS: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego*, t. I: T. Vogelgesang, *Gniazda odprzymiotnikowe*, red. H. Jadacka, Kraków 2001, t. II: H. Jadacka, M. Bondkowska, I. Burkacka, E. Grabska-Moyle, T. Karpowicz, *Gniazda odrzeczownikowe*, red. H. Jadacka, Kraków 2001, t. III: M. Skarżyński, M. Berend, M. Bondkowska, I. Burkacka,

- H. Jadacka, M. Olejniczak, T. Vogelgesang, *Gniazda odczasownikowe*, cz. 1–2, Kraków 2004, t. IV: M. Skarżyński, *Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłowki, zaimki, przyimki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki*, Kraków 2004.
- SIATKOWSKI J., 1962, *Dialekt czeski okolic Kudowy*, cz. 1: *Fonetyka, słowotwórstwo*, „Monografie Sławistyczne”, t. 4, Wrocław.
- SKORUPSKA-RACZYŃSKA E., 2019, *Półgębkiem w pół słowa... Leksyka typowych i nietypowych miar, wag i wartości*, Gorzów Wielkopolski.
- SZYMCZAK M., 1961, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, „Prace Wydziału I Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii ŁTN”, t. 42, Łódź.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, Warszawa 2004 (CD-ROM).
- ZWOLIŃSKI P., 1947, *Etymologia policzka*, „Język Polski” XXVII, s. 74–78.
- ZWOLIŃSKI P., 1948, „*Sprawa*” policzka, „Język Polski” XXVIII, s. 118–121.

Nominal Formations with *pół-* in the Historical Perspective (Based on Lexical Material)

Abstract

This article is dedicated to derivatives with the *pół-* unit that appears in general Polish. Such derivatives have already been the subject of researchers of Polish. In this text the author focused on two aspects: the morphological status of those derivatives and their historical development from the eldest times (the Old Polish period) until now.

Contrary to appearances, not all derivatives with *pół-* are compounds. The analysis of their lexical and word-formation meanings leads one to the conclusion that many of them are simple derivatives in which the meaning of the *pół-* unit is far from the basic meaning, which is why it should be treated as a unit with the function of a prefix formant. Those formant meanings of *pół-* are of modification (more often) or mutation (more rarely) nature.

The historical development of those derivatives is presented on the basis of lexical material. The derivatives have been functioning since the Old Polish times, but they have been changing both in terms of quality and quantity. SStP includes only 37 formations with *pół-*, but more and more of them appeared in later centuries. The highest increase in their number is noted in SW (almost a half of a thousand derivatives), after which their number has decreased (in SWJP there are 121 of them). Until now this has been a living and productive word-formation type. Three most important kinds of those formations have been distinguished in the historical perspective: 1) compounds with *pół-* meaning ‘a half’, which are relatively numerous and stable throughout the whole developmental period; 2) small categories (e.g. ‘one of two’, ‘the middle’, ‘a kind’), which are created by a small number of derivatives, but constitute their stem in that they are static in terms of quantity; 3) large and, at the same time, static categories, which are changing over time, i.e. they either significantly grow in number (‘not really’) or significantly decrease the number (‘a half with reference to measurements’ and exocentric compounds).